

Dansk, frisisk og tysk i Kær herred og Tønder amts marskherreder 1811

Af *Johan Hvidtfeldt*

Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland har aldrig været beboet af danskere helt ned til dets grænse mod syd. Nord for Ejderen var der oprindelig store skovområder, og navnet Dänicher Wohld er den dag i dag et minde herom. Det blev tyske bønder, som tog den jomfruelige jord her under plov. Øvre mod vest på øerne i Vesterhavet syd for Rømø og i de sogne, som lå nærmest vestkysten, boede der fra gammel tid frisere.

I løbet af middelalderen skete der betydelige ændringer i disse forhold. De tyske bønder trængte frem mod nord, og områder, som engang havde været danske, blev helt eller overvejende beboet af mennesker, som talte plattysk. Det gjaldt f.eks. halvøen Svans syd for Slien. Omkring 1500 var den nordlige grænse for den samlede tyske befolkning stort set Slien og linjen Husum-Tønder.

De frisere, som havde boet i Vestslesvig fra gammel tid, på Vesterhavsøerne og i marsken, var »frisere under frisisk lov«, mens de, der herfra var kommet ind på de højere liggende områder, på gesten, var »frisere under dansk lov«. Denne frisiske fremtrængen formodes først at være sket efter 1100 og at have strakt sig over en lang periode. Der var dog ikke her på gesten noget skarpt skel mellem danskere og frisere, ofte boede de blandet mellem hinanden. Omkring 1500 synes sognene Skobøl, Hatsted, Breklum, Bordelum, Bargum, Stedesand, Lindholm, Nibøl, Nykirke og Aventoft at have været de østligste sogne, hvori der var en alt overvejende frisisk bebyggelse, mens sognene Sve-

sing, Fjolde, Hjoldelund, Nr. Haksted, den østligste del af Læk sogn, Karlum sogn, den østlige del af Brarup og Humtrup sogne udgjorde vestgrænsen for den overvejende danske befolkning. Herimellem fandtes en del byer og egne, som hverken var frisiske eller danske, men et udpræget blandingsområde. Det var Trelstorp sogn, Enge sogn, den vestlige del af Brarup og Humtrup sogne.¹

Plattysk var i middelalderens senere århundreder blevet kultursproget i den største del af hertugdømmet. Der er mange grunde hertil, politiske, sociale, økonomiske og kulturelle. Der er næppe tvivl om, at dette forhold fik betydning, da man efter reformationen på forskellig måde nåede frem til at fastlægge det officielle kirkesprog i Nord- og Sydslesvig. Skillelinjen mellem dansksproget og tysksproget – først plattysk, senere højtysk – gudstjeneste fulgte i 1600-årene og senere i det store og hele Ribe stifts gamle sydgrænse syd for Tønder, derefter herredsskellet mellem Kær og Slogs herreder og længst mod øst mellem Vis og Lundtoft herreder. På enkelte undtagelser nær var det denne linje, som i 1920 blev statsgrænsen mellem Danmark og det tyske rige.²

Grænselinjen mellem kirke- og skolesproget på den ene side og folkesproget på den anden side faldt altså ikke sammen. I store dele af Slesvig var der egne, hvor befolkningen havde dansk eller frisisk hjemmesprog, men højtysk som kirke- og skolesprog. Det gjaldt først og fremmest i hele Angel, og dette forhold er en af årsagerne til, at det plattyske folkesprog i sidste halvdel af 1700-årene begyndte at trænge frem fra egnen ved Sli mod nord. Fra omved 1500 til henimod 1800 havde den folkelige grænse mellem plattysk- og dansktalende i det store og hele været uforandret, men med det plattyske sprogs fremtrængen i Angel begyndte den proces, som førte til, at den største del af Sydslesvig skiftede sprog, og at plattysk her næsten overalt blev det dominerende sprog.

Hvordan forholdene var i de områder i marsk og gest, hvor det var dansk og frisisk – længere mod syd også plat-tysk – som mødtes, blev belyst, da generalsuperintendent Conradi i 1741 skulle visitere i Tønder provsti. Der blev da stillet et meget stort antal spørgsmål om forholdene i de enkelte sogne. Besvarelsen heraf ville kaste lys hen over de kirkelige forhold og skolevæsnets tilstand. Et af dem var: på hvilket sprog prædikes og synges der? Ses der bort fra købstaden og flækkerne, hvor særlige forhold gjorde sig gældende, var der dansk kirke- og skolesprog i de sogne, som i dag ligger nord for statsgrænsen, undtagen i Ubjerg, det meget lille sogn syd for Tønder og syd for Grønå og Vidå. Det havde hørt under Ribe stift indtil omkring 1578, da det kom under Slesvig stift og provsten i Tønder.³

I sognene i Kær herred, altså i gesterredet syd for den nuværende grænse, var der udelukkende tysk kirkesprog i Klægsbøl, Læk, Enge og Stedesand. I de øvrige sogne var gudstjenesten blandet. I Medelby var der dansk prædiken og tysk salmesang, i Ladelund blev der sædvanligvis prædikeret på tysk, dog blev der »en søndag med den anden prædikeret tysk og dansk«. I Sønder Løgum var der dansk prædiken og tysk salmesang, på den første dag ved de store kirkehøjtider blev der prædikeret på tysk. I Humtrup og Brarup var der mest tysk prædiken, men også dansk. Salmesangen var altid på tysk. Prædikenen i Karlum var som regel på tysk, men undertiden også på dansk.⁴

Frederik d. 6. havde allerede som kronprins været stærkt optaget af udviklingen i hertugdømmerne, og han ønskede gennemført visse ændringer, så der på en række områder, f.eks. lovgivningen, blev større lighed mellem forholdene i de to hertugdømmer og i kongeriget. Det var denne politiske linje, der blev betegnet som en danisering, hvilket ikke er ensbetydende med en folkelig fordanskning, selv om der også hos enkelte var tanker herom. Kronprinsen ville i hvert fald hævde det danske sprogs ligeret over for det

tyske, og den 3. december 1807 udgik der fra kronprinsens hovedkvarter en skrivelse til kollegierne i København om, at Tyske Kancelli skulle sørge for, at alle forordninger, patenter og bestemmelser, som udgik for hertugdømmerne, skulle være skrevet på såvel dansk som tysk, »dels til bedste for beboerne i den del af hertugdømmerne, hvori det danske sprog allerede er sædvanligt, dels for at skaffe kendskabet til dette sprog større udbredelse i hertugdømmerne«. ⁵ Bladet »Skilderiet« skrev herom, at det var med glæde og taknemmelighed, at »den danske patriot« så regeringens bestræbelser for at udbrede kundskaber om det danske sprog til de dele af riget, hvor det forhen enten har været helt ukendt eller i hvert fald mindre kendt. Det var bladets håb, »at fremtidig vil retten i det nordlige Slesvig blive plejet på dansk, det sprog, der ene tales og forstås af almenen«. ⁶

Frederik d. 6.s ønske om at sikre det danske sprog bedre vilkår i hertugdømmet Slesvig er baggrunden for det reskript, som kongen sendte Tyske Kancelli den 15. december 1810. Det var skrevet på dansk, og det hed heri, at i hertugdømmet Slesvig er »foruden nogle af øerne også størstedelen af amterne og distrikterne på fastlandet beboet af dansktalende folk«. Det var kongens vilje, at det tyske sprogs brug »ved gudstjeneste, skoleundervisning og rettergang skal ophøre, og det danske sprog træde i sammes sted« på de øer og i de amter, »hvor det danske sprog er allemands sprog«. Kancelliet skulle overveje sagen og gøre forestilling om, hvad det måtte anse for nødvendigt til »at forberede og i muligt kort tid at fremme en successiv indførelse af det danske sprogs brug i alle offentlige anliggender i »Vort hertugdømme Slesvigs forskellige amter, distrikter og underliggende øer«. ⁷

I overensstemmelse med sædvanlig forretningsgang blev Overretten på Gottorp afkrævet en udtalelse i sagen. Det skete ved et reskript af 19. januar 1811, og Overretten bad

derefter i en skrivelse, der fik samme dato som kancelliets reskript, amter, landskaber, kirkevisitatorier, købstæder, generalsuperintendenten m.fl. om at indsende de nødvendige oplysninger. Mange af amternes og kirkevisitatoriernes indberetninger blev ledsaget af udtalelser fra de lokale embedsmænd, præster, retsbetjente og andre. Materialet blev videresendt til kancelliet,⁸ og her blev der udarbejdet betænkninger af kancellipræsidenten J. S. Møsting og i hvert fald af to af deltagerne i kancelliets overvejelser A. B. Rothe og J. O. Fr. Spies.⁹

Bortset fra enkelte aktstykker har hele sagen i over 125 år været forsvundet fra kancelliets arkiv. Indberetninger fra amtmænd og andre højere embedsmænd er dog bevaret, idet de blev indsendt til Overretten i to eksemplarer, og det ene forblev hos Overretten. Derimod kendes nu ikke mere – på få undtagelser nær – udtalelserne fra de underordnede embedsmænd, og kun to af kancelliembedsmændenes vota er bevaret, Spies' i koncept, A. B. Rotheres i en afskrift. De to kendte vota er udateret, men må begge være fra tiden efter 7. september 1812.

I øvrigt gik sagen efterhånden i stå i kancelliet. Der er nok flere grunde hertil. Årene 1813 og 1814 var fyldt med så mange og store problemer, at det ikke ville være underligt, om sprogproblemet – for en tid – kom i baggrunden. Medvirkende kan det måske også have været, at Otto J. Kaas i 1813 fulgte efter Møsting som præsident i Tyske Kancelli.¹⁰ Møsting havde været tilhænger af vidtgående ændringer i sprogforholdene. Hvis hans ønske var blevet gjort til virkelighed, ville det danske sprog være kommet til at spille en langt større rolle i begge hertugdømmer end før.

Indberetningerne fra 1811 m.m. har aldrig været udgivet, men C. F. Allen har i andet bind af sit værk *Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland fra 1858* givet uddrag af og refereret en del af beretningerne. Allen var i denne sag dog mere advokat for den dan-

ske sprogsag end den objektive forsker, og hans behandling af det fyldige historiske kildemateriale er ikke tilfredsstillende.

Indberetningerne har vel ikke mindst betydning ved de oplysninger, de giver om selve folkesproget og om kultursproget i grænseområderne, dvs. kirke- og skolesprog. Dette gælder selvfølgelig specielt for indberetningerne fra grænseområderne, i Vestslesvig ikke mindst i den sydlige del af Tønder amt, altså gæstherredet Kær herred, de to marskherreder Bøking og Viding herreder og Vesterhavsoerne Sild og Før syd for Rømø. Amrum hørte under Ribe amt. Her er det tilmed så heldigt, at en del af indberetningerne fra herredsfogder, landfogder og lensfogder er bevaret i Tønder amts arkiv,¹¹ idet de må have været indsendt til amtet in duplo.

I sin beretning af 7. marts 1811 oplyste landfoged Dröhse på Sild, at øen ikke hørte til de områder, hvor der tales dansk. Indbyggerne har deres særlige sprog, det gammel-frisiske eller det såkaldte »Syltische«. I det daglige liv tales dette sprog af alle de indfødte i de tre sogne. Den eneste undtagelse er byen List, som i kirkelige forhold holder sig til Keitum sogn, men i øvrigt hører under Ribe amt. Kun når beboerne på Sild taler med folk, som ikke er født på øen, benytter de et andet sprog end deres modersmål. I almindelighed kan kvinderne på øen ikke tale andet end »Sylterisch«, men de forstår dog tysk, da der undervises på tysk i skolen, og det tyske sprog bruges ved alle kirkelige handlinger og ved gudstjenesten. En del af mændene kan tale dansk, fordi beboerne ved deres rejser til søs let har lejlighed dertil, og ofte er nødt til at lægge sig efter dette sprog, ligesom der også er mange, som taler hollandsk, engelsk og fransk. Det ville være vanskeligt at indføre dansk sprog på øen.

Dröhse omtaler derefter præsternes og skolelærernes kendskab til dansk og oplyser, at der på List sædvanligvis

tales dansk, men skoleundervisningen foregår på tysk. Til slut udtaler han, at det er en almindelig anerkendt iagttagelse, at en dansker ikke gerne vil bruge det tyske sprog, således som det f.eks. viser sig i Angel, mens en friser derimod vel kan bekvemme sig til at anvende det tyske, men ikke er så parat til at bruge det danske sprog, hvoraf man må slutte sig til en naturlig antipati mod de respektive sprog, og indførelse af det danske sprog vil ikke kunne blive nogen succes.

Lensfoged Thayssen oplyste, at i de to sogne, Klangsbøl og Rodenæs, som hørte under hans fogderi, tales i almindelighed frisisk, bortset fra, at der her er nogle jyder, jyllændere kalder man dem, der er blevet bosiddende som arbejdsmænd. Nogle af dem går også over til at tale frisisk. Dette sprog bruges hverken til læsning eller skrivning, men de indfødte frisere elsker deres modersmål meget og taler det gerne. Dette sprog begynder i nord med Rodenæs sogn og tales langs vestkysten til Husum, en strækning på 7-8 mil i længden og 2-3 mil i bredden. Tysk bruges her som skolesprog, ved gudstjenester, i retten og i alle offentlige anliggender.

Lensfoged Offersen i Toftum oplyste i sin beretning, at i sognene Emmelsbøl og Horsbøl var det kun frisisk, der taltes i det daglige liv, men det danske sprog er dog ikke helt ukendt her. Begge præster og begge degne har kendskab dertil. Hvis der foreløbigt blev prædikedet på dansk hver tredje søndag, og der hver uge i et par timer blev undervist i dette sprog i hovedskolerne, og nogle nyttige bøger på dansk blev sat i cirkulation, så er han overbevist om, at den »allerhøjeste intention« i det store og hele ville kunne opfyldes i løbet af fem år.

Fra Bøking herred, det østligste af de to marskherreder, foreligger der tre beretninger. Lensfoged Jessen i Nibøl oplyste, at i hans område er det frisiske sprog det almindelige, og gudstjeneste og skoleundervisning foregår på tysk. Ind-

byggerne her kan dog tale noget »gebrochen Dänisch«, da de er naboer til gestområdet. Men de kan ikke rigtigt forstå dette sprog eller læse det, og det forekommer ham at være ganske uigennemførligt her at indføre det danske sprog, og ingen af lærerne ville kunne undervise i dansk.

Lensfoged Carstens i Lindholm og Fårtoft sogne kunne berette det samme. Frisisk var det almindelige sprog i dagliglivet, tysk var gudstjeneste- og skolesprog, dansk var ikke sædvanligt, og det ville være vanskeligt at indføre dansk. Præsten i Lindholm var det danske sprog mægtig, mens hans kollega i Fårtoft ikke var det, degne og lærere kunne enten kun lidt eller intet dansk. Hertil kom, at »friserne hænger stærkt ved deres gamle skikke, sædvaner og sprog, og det ikke vil være let at bringe dem derfra«.

Fra Risum, som var det sydligste af lensfogderierne i Bøking herred, kunne lensfoged Nissen oplyse, at frisisk var »det almindelige og det daglige sprog, modersproget«, og tysk er det sprog, der bruges ved gudstjeneste, i skoleundervisningen, ved retten og i alle offentlige anliggender. Efter hans mening hører Risum ikke til de områder, hvor der efter det kongelige reskript skal indføres dansk sprog. Han fortæller, at hvis der kommer folk udefra til sognet, som ikke kan tale frisisk eller tysk, så taler de dansk med dem. Det gælder især mænd, som bedre kan tale dansk end kvinderne.

Amtmanden i Tønder, Ernst Albrecht von Bertouch,¹² var født i Norge, hvor hans fader gjorde tjeneste. Han var vokset op i Danmark og blev tidligt ansat ved hoffet. Efter eksamen fra universitetet i København gik han ind i centralforvaltningen og kom senere til at gøre tjeneste i diplomatiet. Han blev udnævnt til amtmand i Tønder 1789 og beklædte dette embede med stor dygtighed til sin død i 1815. Hans modersmål har været højdansk, og i sin beretning¹³ udtaler han da også, at herredsfogden i Lundtoft herred, Th. Thomsen, der var fra Rinkeæs, hvor hans far

var smed,¹⁴ var født i herredet »og vant til det fordærvede sprog«. Som københavner forstod Bertouch ikke, at det jyske folkemål, der taltes i en stor del af hans amt, var et lige så rent og lige så godt dansk som det, han selv talte. Hans manglende forståelse af folkesproget og dets værdi skyldtes imidlertid ikke nogen tysk eller antidansk indstilling, men helt og udelukkende en fordom, han delte med så mange andre i sin egen tid. Han fortæller i øvrigt, at herredsfoged Thomsen og tingskriveren i Tønder og Højer herred – det var Nicolai Petersen, der var født i Søllingvrå, Bylderup sogn¹⁵ – begge havde haft ophold i hans hus og dér havde haft lejlighed til at lære »det gode dansk«. Bertouch, der var gift med en datter af admiral Fontenay, har altså haft dansk hussprog, og dette sprog må han vel også have anvendt i omgangen med de medarbejdere, der var vokset op i de slesvigske egne, hvor folkesproget var dansk.

Bertouch giver i sin beretning et bidrag til forståelse af de vanskeligheder, der kunne være i de områder, hvor der taltes dansk, men hvor man ikke var vant til at høre højdansk, fordi kultursproget ikke var dansk, men tysk. Det var forekommet under »amtsforhør«, at han havde oversat tyske indlæg fra en advokat til dansk, når der var tale om en »beboer i det danske område«, og så til sin største forundring på spørgsmålet, om man havde forstået ham, havde fået det svar, at »man forstod kun dansk, men ikke mit sprog og således var kommet dertil, at man måtte benytte en tolk for at få oversat mit sprog til deres provincialsprog«.

Om Kær herred oplyser Bertouch, at herredsfogden har berettet, at her er det tyske sprog det egentlige, og dansk tales kun ved siden af. De fleste af beboerne forstår vel at mærke dette sprog, »for så vidt man kan lade den herværende jargon gælde derfor«, men mindre end i de andre herreder, og mange er fremmede over for denne »mundart«. Der er sogne i dette herred, nemlig Enge og Stedesand

og en del af det store sogn Læk, hvor frisisk er hovedsproget, og hvor det danske sprog for størstedelen er fremmed. Tysk er kirke- og skolesproget i hele herredet, »så man ikke har lejlighed til at lære det danske sprog«, hvormed altså menes det højdanske kultursprog.

Om sprogforholdene i Viding herred siger Bertouch, at selv om frisisk er nationalsproget, og dansk er fremmed for mange, så har man dog her et bedre kendskab til dette sprog end i Bøking herred. Det er amtmandens almindelige opfattelse, at indførelse af det danske sprog i dette øjeblik vel ikke er muligt. Skal det ske, må det forberedes, og man måtte under alle omstændigheder gøre begyndelsen her med kirke og skole.¹⁶

Også kirkevisitatoriet, dvs. amtmand og provst, skulle afgive beretning om forholdene i forbindelse med det kongelige reskript, og amtmanden skrev til provsten herom. Provst på dette tidspunkt var Peter Prah, der var født i Svaneke, blev student fra Helsingør og tog embedseksamen ved universitetet i København.¹⁷ Den beretning, som Prah og Bertouch afgav i fællesskab, er ført i pennen af provsten, som adskillige formuleringer klart viser.¹⁸ Det oplyses i beretningen, at selv i de skoler, hvor dansk er skolesprog, bruger man mest kun tyske regnebøger, og i sådanne skoler kan man også træffe en tysk ABC. Der undervises også i nogle af de danske skoler i tysk, men det er og bliver en bisag, og læreren er ikke forpligtet til at give en sådan undervisning uden særlig betaling.

I Kær herred er dansk gennemgående modersmålet, bortset fra enkelte landsbyer, hvor man taler frisisk. Det samme gælder i Ubjerg sogn. Men her som dér er kirke- og skolesproget tysk. Tidligere har man i enkelte sogne, som f.eks. i Karlum, prædiket på dansk, men dette har nu ikke fundet sted gennem mange år, og dansk bruges kun i ganske få tilfælde, f.eks. ved kopulationer og parentationer, når det drejer sig om danske familier, som for kort tid siden har

slået sig ned i sognet. Men da sådanne familier sætter en ære i at forstå tysk, og det modsatte anses som et bevis på uvidenhed, så forlanges sådanne taler på dansk kun i ganske få tilfælde. I skolerne læses eller skrives ikke et dansk ord.

Præsterne i Kær herred og i Ubjerg forstår alle dansk, når man ser bort fra Humtrup og Stedesand sogne, og det ville næppe være vanskeligt for dem helt ud at benytte dansk. Det samme gælder ikke for skolelærerne, og det må endda indrømmes, at selv ved de danske skoler i provstiet er der flere, hvis kendskab til det danske sprog er yderst nødtørfigt, så de knap er i stand til at skrive et ordentligt, korrekt dansk brev. Det hænger sammen med, at undervisningen på seminarierne i Tønder og i Kiel er på tysk. I Tønder får de dog en vis tilskyndelse til dansk sprogkundskab, men ikke nok til, at de kan undervise i dette sprog, hvis de ikke selv er født dansker. De, der vil være lærere og kommer fra de danske sogne, behandler deres modersmål som et stedbarn. De foretrækker det tyske sprog, som de anser for hovedsproget, fordi det er det officielle sprog og tales i alle mere fornemme kredse, ja selv i deres præsters huse, »ja i huset hos enhver, der vil være mere end almindelig bondemand«.

Skal det danske sprog indføres i overensstemmelse med den kongelige vilje, så må begyndelsen gøres i skolerne, lærerne må kunne mestre dette sprog, og det må have været grundlaget for deres uddannelse. Det er klart, at amtmand og provst er af den opfattelse, at undervisningen – vel først og fremmest på seminariet i Tønder – må ændres.

De mener, det vil være en velgerning, hvis der kan indføres dansk gudstjeneste og dansk skolesprog i Ubjerg og i Kær herred med undtagelse af Stedesand sogn og et par landsbyer i Enge sogn, hvor der tales frisisk. Thi brugen af tysk i skole og kirke lægger store hindringer i vejen for børnenes fremgang. Så snart de er ude af skolen, taler de

kun dansk, hjemme hører de overhovedet ikke tysk, og ofte forstår de ikke et tysk ord, når de kommer i skole. Også præsterne beklager sig over vanskelighederne i forbindelse med religionsundervisningen.

Visitatoriet gør opmærksom på, at folk vil anse en sådan forandring som indgreb i deres gamle rettigheder og af kraft sætte sig imod indførelsen af dansk sprog ved gudstjeneste og i skolen. Hvis man ikke går yderst forsigtigt til værks, vil der kunne blive den samme uro som ved forsøget på at indføre den Slesvig-holstenske Kirkeagende.

Derefter omtales forholdene i de to marskherreder og på øerne, hvor der tales frisisk. Det nævnes, at der i en del af Aventoft sogn tales »en slags dansk«. Om sprogforholdene i Tønder by fortælles det, at den lavere klasses sprog er en slags dansk sprog, men at de mere dannede blandt borgere og magistrat såvel som de kongelige embedsmænd taler til dels højtysk, dels også plattysk. Alle præsterne taler dansk, men ingen af skolelærerne vil være i stand til at kunne undervise på dansk.

Skal det danske sprog indføres i Ubjerg og i Kær herred, må man ved kommende udnævnelser af præster og lærere sørge for, at de, der ansættes, mestrer såvel dansk som tysk. Man bør først indføre skiftende danske og tyske gudstjenester, og i skolen måtte tysk nok være hovedsproget i begyndelsen, men børnene skulle også undervises på en sådan måde, at de fik et rigtigt kendskab til deres modersmål.

Om sprogforholdene i Bredsted og Husum amter, som lå syd for Tønder amt, oplyste amtmand Levetzow, at i de syv af de ni sogne i Bredsted amt blev der talt frisisk, som dog var meget blandet med dansk. I alle landsbyerne i Fjolde og Joldelund taltes dansk, og det samme gjaldt sognene Olderup og Svesing i Husum amt. Kirke-, skole- og retssprog er her tysk, uanset at mændene kun forstår lidt af dette sprog og kvinderne slet intet. Amtmanden mener, at i disse fire sogne bør der straks indføres dansk kirke-, skole-

og retssprog, hvorved også den nuværende dialekt kunne blive rensat og forbedret. I de øvrige syv sogne i Bredsted amt, på Pellworm og Halligerne tales frisisk; det samme er tilfældet i Skovbøl og Hatsted i Husum amt, mens der på Nordstrand og i de fire øvrige sogne i Husum amt, Mildsted, Ostefeld, Svabsted og Simonsberg såvel som i Ejdersted, tales frisisk. Provsten i Bredsted amt nævner kun Fjorde som dansktalende. Hans kollega i Husum, J. T. Hartz, var ikke ganske enig med amtmanden. Han gennemgår de enkelte sogne, og om forholdene i Svesing oplyser han, at sproget her er en blanding af plattysk, frisisk, »provincialen-selbstgemachten und einige verdrehten und verkrüppelten dänischen Wörtern«. Knap 10 – måske ingen – ville kunne forstå en dansk prædiken. Om Olderup sogn beretter han, at der ikke tales dansk i *hele* sognet, idet sproget er tysk på Arlevad Hede og Mark.¹⁹

Sammenligner man oplysningerne om de kirkelige forhold i beretningerne fra 1811 med dem, der findes i generalsuperintendent Conradis visitationsberetning fra 1741, er der en slående forskel. Mens der tidligere kun havde været ublandet tysk gudstjeneste i fire af sognene i Kær herred, omtales der i 1811 ikke blandet kirkesprog i noget af sognene, bortset fra at det nævnes, at der tidligere, bl.a. i Karlum, også har været prædikeret på dansk. Nu var sådanne danske gudstjenester vel i nogen grad afhængig af den enkelte præst og af hans forudsætninger for at prædike og tale på dansk, og det er muligt, at forholdene har været lidt mere differentierede, end beretningerne fortæller.

Af en undersøgelse, som blev foretaget i 1846 i forbindelse med den omfattende diskussion om sprogforholdene, fremgår det, at der på den tid var en del sogne i Kær herred, hvor der foruden tyske også var danske gudstjenester. Præsten i Medelby har oplyst, at han, efter at være tiltrådt i 1837, har genindført de danske gudstjenester, fordi der blev fremsat ønske herom. De fandt sted den første søndag

i hver måned. Der var i alle fem landsbyer en del folk, som var kommet nordfra og slet ikke forstod tysk. Mange af dem, der havde gået i tysk skole, forstod lettere en dansk end en tysk prædiken, og der var flere tilhørere til hans danske end tyske gudstjenester. I Karlum og Ladelund var der dansk gudstjeneste hver 4. søndag. Pastor Hans Carstensen, der var præst i Sønder Løgum fra 1798 til 1836, havde indført dansk prædiken den første søndag i hver måned, formodentlig af hensyn til de mange jyllændere, der boede eller tjente her. Der var dog ønske om at få den danske prædiken afskaffet, fordi man ikke kunne forstå den. I Brarup var der dansk gudstjeneste hver 3. søndag, og i Klægsbøl blev der to gange om året holdt kommunion på dansk af hensyn til de mange jyske tjenestefolk, hvoraf nogle i tidens løb havde slået sig ned i sognet. I Ubjerg i Tønder herred holdtes der dansk gudstjeneste hver fjerde uge.²⁰

Det er således klart, at der siden 1811 var sket en ændring i Kær herred, således at der i 1846 blev holdt danske gudstjenester i de fleste af de sogne, hvor modersmålet var dansk, men ikke i de tre sogne Læk, Enge og Stedesand, som var frisiske eller blandet frisisk-dansk.

NOTER:

1. Johan Hvidtfeldt: Oversigt over befolkningsforholdene i Sønderjylland i middelalderen i Sønderjyske årbøger 1950, s. 161-206.
2. H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, 1974, Troels Fink i Fortid og Nutid XV, 1943, s. 107-119, og i Sønderjyske årbøger, 1964, s. 275-285.
3. Johan Hvidtfeldt i Sønderjyske årbøger, 1941, s. 54ff.
4. Landesarchiv Schleswig-Holstein. Abt. 18. A. VI. 41a.
5. Chronologische Sammlung, 1807, s. 214f.
6. Skilderiet 22. nov. 1808; her efter Marcus Rubin: 1807-14. Studier til Københavns og Danmarks Historie, 1892, s. 410.
7. Reskriptet findes i RA. Kabinetsarkivet. Kopibog over reskripter 11/12-31/12 1810. Det er trykt hos C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland II, 1858, s. 43f. Dets historie er udførligt behandlet i Allen I, s. 118f. og II,

- s. 41-109. Allens fremstilling er yderst ensidig og med helt urimelige angreb på Tyske Kancelli og dets mænd, således som det også er vist i Knud Fabricius' afhandling om kancelliet og reskriptet i Festskrift til H. P. Hanssen, 1932, s. 27-47. Det kan føjes til, at Allens fremstilling ikke blot er præget af hans lidenskabelige ensidighed, men også af hans ukendskab til almindelig forvaltningsmæssig procedure.
8. RA. Tyske Kancelli. I. A. C. Pk. 95 I. 1811-49. Akter vedr. brugen af det danske sprog i hertugdømmet Slesvig. Tidligere Dänische Sprache. Smst. Overrettens arkiv. Pk. 6. 1811-13. Sager vedr. Sprogreskriptet af 15. dec. 1810 og embedsmændenes kendskab til dansk. Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 65.2. Nr. 7608. Tyske Kancellis supplikprotokol 1810; nr. 7609: supplikprotokol 1811; nr. 7917: relationsprotokol 1811, nr. 1. Abt. 18, nr. 3: koncepter til generalsuperintendent Adlers vota.
  9. Møstings votum kendes kun fra omtale hos Spies og Rothe. Koncept til Spies' votum i RA. Tyske Kancelli. I. A. Pk. C. 2. 1772-1837. Indberetninger, betænkninger, udkast m.m. Det er udgivet af Knud Fabricius i Danske Magazin 6. rk. VI, 1933, s. 377-395. Rothes votum findes i afskrift i Ny kgl. samling 894h, fol. og er publiceret af Johan Hvidtfeldt smst. 7. rk. IV, 1943, s. 27-45.
  10. Den danske civile Centraladministrations Embedsetat 1660-1848, 1889, s. 94f., 134.
  11. Landesarchiv Schleswig-Holstein. Tønder amtsarkiv rubrik 21, nr. 591. Denne del af Tønder amtsarkiv findes nu i Abt. 161, nr. 16.
  12. Udførlig biografi af E. A. von Bertouch i Rud. Bertouch-Lehn: Efterretninger om Slægten Bertouch i Danmark og Norge, 1944, s. 36-62.
  13. Bertouchs beretning i RA. Overrettens arkiv Pk. 6. Koncept hertil i Landesarchiv Schleswig-Holstein Abt. 161, nr. 16. Visitoriets beretning findes i samme pakke i Overrettens arkiv.
  14. Th. Thomsen døde i Gråsten 1. juni 1842, hans fader i Rinkenæs 8. marts 1816 (kirkebogen). Han blev herredsfoged 1805.
  15. Nic. Petersen døde 2. april 1824 i Tønder (kirkebogen).
  16. Bertouchs beretning er ganske kort refereret hos Allen II, s. 50f.
  17. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten II, s. 172.
  18. Den væsentlige del af visitoriets beretning er gengivet hos Allen II, s. 46-50.
  19. Beretningerne fra amtmand og provster i Bredsted og Husum amter i RA. Overrettens arkiv. Pk. 6. Uddrag af amtmandens beretning hos Allen II, s. 76f. Provsternes udtalelser er her ikke omtalt.
  20. RA. Tyske Kancelli. I. A. Pk. C. 95. Beretningerne er ret udførligt refereret hos Allen II, s. 375ff. I H. N. A. Jensen: Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig er der udførlige – og pålidelige – oplysninger om sprogforholdene; sognene i Kær herred er behandlet I, s. 462-499, jfr. s. 19f.